

Τασούλα Βεοβενιώτη*

ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΟΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΜΦΥΛΙΟ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ,
Ο ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ ΚΑΙ Ο ΑΦΗΓΗΤΗΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο αυτό στοχεύει να αναδείξει κάποια από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ιστορικός της προφορικής ιστορίας στην έρευνά του για τον ελληνικό Εμφύλιο. Επικεντρώνεται στο ρόλο της πολιτικής συγκυρίας και στη διπολική, αλλά βαθιά διαπλεκόμενη, σχέση ερευνητή – αφηγητή. Υποστηρίζει ότι ο πολιτικός εμφύλιος διήρκεσε δεκαπλάσιο χρόνο από τον ένοπλο και γι' αυτό η πολιτική συγκυρία και συνεπώς και η πρόσληψη των πολιτικών γεγονότων από τους ανθρώπους –και ιδίως τους ερευνητές και τους αφηγητές– καθόρισε και καθορίζει ακόμα και σήμερα όχι μόνο την πορεία αλλά και το περιεχόμενο της ιστορικής έρευνας. Εξετάζει επίσης τα προβλήματα που ανακύπτουν κατά την ερευνητική διαδικασία λόγω της γεωγραφικής κινητικότητας που προκάλεσε ο Εμφύλιος, αλλά κυρίως λόγω της καχυποψίας με την οποία αντιμετωπίζεται ο ερευνητής και του φόβου των αφηγητών να επικοινωνήσουν ανοιχτά τις εμπειρίες τους. Το άρθρο επίσης προσπαθεί να ανιχνεύσει τα κανάλια μέσα από τα οποία διαμορφώθηκε και συγκροτήθηκε η ταυτότητα και η μνήμη των ανθρώπων της αριστεράς, να ανιχνεύσει τη δημιουργία του «κομματικού συλλογικού υποσυνείδητου», τη σιωπή και την άρνηση. Τέλος, προσπαθεί να ορίσει το ρόλο του ερευνητή στην πορεία της έρευνας και τις μεταλλαγές που ο ίδιος υφίσταται σ' αυτή την πορεία όχι μόνο ως άτομο αλλά και ως πολίτης μιας διαρκώς εμπόλεμης κοινωνίας.

Η βασική πηγή αυτής της γνώσης που κατατίθεται δε βρίσκεται μόνο στα βιβλία και στις συζητήσεις στις ομάδες προφορικής ιστορίας αλλά κυρίως στην προσωπική εμπειρία που αποκτήθηκε από τη συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών.

* Διδάκτωρ Ιστορίας.

Χωρίς τη μνήμη δεν είμαστε τίποτα. [...] Η μνήμη είναι τόσο εύθραυστη και διακυβεύσιμη, όσο είναι απαραίτητη και παντοδύναμη. Δεν απειλείται μόνο από τη λησμονιά –τον παραδοσιακό της εχθρό– αλλά απειλείται επίσης και από τις εσφαλμένες μνήμες. [...] Τα ιδεολογήματα και οι φαντασιώσεις μας ταράζουν συνέχεια τη μνήμη και επειδή θέλουμε να πιστεύουμε στην πραγματικότητα του φανταστικού κάνουμε τελικά το ψέμα μας αλήθεια, πράγμα άλλωστε το οποίο έχει ελάχιστη σημασία, επειδή και τα δύο είναι βιωμένα τόσο προσωπικά.

Luis Bunuel

Μια από τις κυρίαρχες τάσεις της προφορικής ιστορίας είναι να φέρει στο ιστορικό προσκήνιο εκείνες τις κοινωνικές ομάδες που βρίσκονται αποκλεισμένες από τα κέντρα εξουσίας και δεν κρατούν αρχεία. Ένας εμφύλιος πόλεμος αποτελεί πεδίο πρόσφορο γι' αυτήν,¹ γιατί δεν διεξάγεται μόνο σε κάποια μακρινά πεδία μαχών μεταξύ στρατιωτών, αλλά στην πόλη, στο χωριό, στο δρόμο, στη γειτονιά ακόμα και μέσα στα σπίτια των ανθρώπων. Γιατί οι «απλοί» πολίτες είναι άμεσα εμπλεκόμενοι. Κοινωνικές κατηγορίες, όπως οι γυναίκες και τα παιδιά, είναι ταυτόχρονα συμμεμαχητές και στόχοι. Επιπλέον στη διάρκεια ενός εμφύλιου πολλές γραπτές αρχειακές πηγές καταστρέφονται και η αξιοπιστία αυτών που απομένουν είναι περισσότερο ευάλωτη από τις πηγές οποιασδήποτε άλλης ιστορικής περιόδου. Στην Ελλάδα, που οι ερευνητές αντιμετωπίζουν ακόμα δυσκολίες πρόσβασης στις γραπτές αρχειακές πηγές παρόλο που έχουν περάσει τα 50 χρόνια που θέτει ως όριο ο νόμος, η συνεισφορά των προφορικών μαρτυριών στη γραφή της κοινωνικής ιστορίας του ελληνικού Εμφύλιου (που ακόμα εκκρεμεί) είναι κάτι παραπάνω από αναγκαία.²

1. Για τον ισπανικό Εμφύλιο, ενδεικτικά, αναφέρω: Fraser Ronald, 1994, *Blood of Spain. An Oral History of the Spanish Civil War*, London, Pilmico (η α' έκδοση έγινε το 1979, 40 χρόνια μετά το τέλος του πολέμου)· Legarreta Dorothy, 1984, *The Guernica Generation. Basque Refugee Children of the Spanish Civil War*, University of Nevada Press για τα παιδιά, και της Cuevas Tomaca, 1998, *Prison of Women. Testimonies of War and Resistance in Spain, 1939-1975*, State University of New York Press για τις γυναίκες.

2. Η μέχρι τώρα ιστοριογραφία έχει επικεντρωθεί στην πολιτική και διπλωματική ιστορία στηριγμένη στα αγγλικά και αμερικάνικα αρχεία, και πρόσφατα της Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας. Αναφέρω, ενδεικτικά, κάποιες δουλειές που έχουν μεταφραστεί και στα ελληνικά: Γουίτνεϋ Λώρενς, 1991, *Η αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα, 1943-1949*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας· Richter Heinz, 1997, *Η επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα: από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο πόλεμο, Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1946*, Αθήνα, Εστία· Ντέιβιντ Κλόουζ (επιμ.), 1997, *Ο ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950*, Αθήνα, Φιλίστωρ.

Οι προφορικές μαρτυρίες όμως δεν παράγουν απλώς νέες πληροφορίες, ιδιαίτερα χρήσιμες όταν λείπουν οι γραπτές αρχειακές πηγές, αλλά και νέες οπτικές και καινούργιες ερμηνείες για τα ιστορικά γεγονότα.³ Η μικρή μέχρι τώρα χρήση της προφορικής ιστορίας στον ελληνικό Εμφύλιο έχει αμφισβητήσει την περιοδολόγηση (1946-1949) που έχει γίνει από την πολιτική και διπλωματική ιστορία και προσπαθεί να απαντήσει σε ερωτήματα όπως: Υπάρχει αλήθεια μια σαφής τομή ανάμεσα στην Αντίσταση και τον Εμφύλιο;⁴ Η Ελλάδα απελευθερώθηκε τον Οκτώβρη του 1944, όταν αποχώρησαν τα γερμανικά στρατεύματα και εγκαταστάθηκε η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας στην Αθήνα;⁵ Και αν ναι, όπως θεωρεί η πολιτική και διπλωματική ιστορία, τότε από ποιους «απελευθερώθηκε» το Κιλκίς το Νοέμβρη του 1944;⁶ Η μάχη της Αθήνας (Δεκέμβρης 1944) ήταν ή δεν ήταν εμφύλιος; Θα υπάρξει άραγε γραπτή πηγή που θα επιβεβαιώσει τη συλλογική μνήμη, ότι οι άνθρωποι έφευγαν μετά την ήττα του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ από την Αθήνα γιατί ήξεραν/πίστευαν ότι η Ελλάδα θα μοιραζόταν στα δύο;

3. Thompson Paul, 1981, «Life Histories and the Analysis of Social Change», στο Daniel Bertaux (ed.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, London, Sage, σ. 289-305.

4. Στις μαρτυρίες παρατηρείται μια σύγχυση, ένα «μπέρδεμα» της μνήμης ανάμεσα σε γεγονότα που συνέβησαν στην Αντίσταση και τον Εμφύλιο. Το ίδιο φαινόμενο εμφανίζεται και στις γραπτές αναμνήσεις, όπου η επεξεργασία των γεγονότων αλλά και των λέξεων είναι μεγαλύτερη. Π.χ., ο Τσακίρης Κυριάκος (1999, *Οι πόρτες του διαβόλου*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας), ενώ υποτίθεται ότι αφηγείται σκηνές από τη δράση του ΕΛΑΣ, περιγράφει την καθημερινότητα του Δημοκρατικού Στρατού και μάλιστα του Κλιμάκιου Γενικού Αρχηγείου Νότιας Ελλάδας (ΚΓΑΝΕ), στο οποίο ήταν διοικητής της Ταξιαρχίας Ιππικού. Η παρουσία της αντάρτισσας στο μάχιμο τμήμα και οι «λούφρες» για τους αρρώστους δεν αφήνουν κανένα περιθώριο αμφιβολίας. Σε άλλα βιβλία –όχι απομνημονεύματα– ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα, ενώ υποτίθεται ότι γράφουν για την Αντίσταση, μεγάλο μέρος του βιβλίου αναφέρεται στον Εμφύλιο. Βλ., ενδεικτικά, Μαθιουδάκης Αλέκος, 1992, *Μαρτυρίες και Γράμματα της Γυναίκας στην Αντίσταση*, Ρέθυμνο. Οι μαρτυρίες ξεκινούν με τις γυναίκες στη Μακρόνησο (1950), σ. 16-19, 28-31 κ.ά.. Βλ. και Βουγιουκλάκης Κώστας, 1987, *Οι πρωτοπόροι του αγώνα: η Εθνική Αντίσταση στη Λακωνία*, Αθήνα, Καστανιώτης, όπου οι τελευταίες 104 σελ. (από τις 311) αναφέρονται στον Εμφύλιο.

5. Στη μνήμη των ανθρώπων της ορεινής εαμοκρατούμενης Ελλάδας ο Οκτώβρης του '44 δεν τους «λέει τίποτα», γιατί στην πραγματικότητα η κυβέρνηση δεν είχε την εξουσία και ο χρόνος απελευθέρωσης διαφέρει από περιοχή σε περιοχή. Κάποιοι περιοχές «απελευθερώθηκαν» όταν αποχώρησαν οι Ιταλοί από τον πόλεμο (Σεπτέμβρης 1943), άλλες το καλοκαίρι του 1944 και για άλλες ο πόλεμος δεν τελείωσε με την αποχώρηση των Γερμανών.

6. Βλ. Σαράντης Πρωτόπαπας-Κικίτσας (επιμέλεια Ν. Μάργαρη), 1978, *Χη Μεραρχία του ΕΛΑΣ*, Αθήνα, σ. 421-425.

Υπήρξε στη συνείδηση και στη μνήμη των ανθρώπων διάκριση ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και στο Δημοκρατικό Στρατό, όπως στην ιστοριογραφία;⁷ Οι διαφορές που παρουσιάζονται ανάμεσα στην «επίσημη» ιστορία και στη συλλογική λαϊκή μνήμη αξίζει να επισημανθούν ως προσφορά της προφορικής ιστορίας στην ιστορία, γιατί, όπως επισημαίνει ο Terkel, «η δουλειά μου δεν είναι η καταγραφή των γεγονότων αλλά η μνήμη, όχι η έρευνα για τα γεγονότα, αλλά η αλήθεια πίσω από τα γεγονότα».⁸

Το άρθρο αυτό στοχεύει να αναδείξει κάποια από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ιστορικός της προφορικής ιστορίας στην έρευνά του για τον ελληνικό Εμφύλιο. Επικεντρώνεται στο ρόλο της πολιτικής συγκυρίας και στη διπολική, αλλά βαθιά διαπλεκόμενη, σχέση ερευνητή – αφηγητή. Υποστηρίζει ότι ο πολιτικός εμφύλιος διήρκεσε δεκαπλάσιο χρόνο από τον ένοπλο και γι' αυτό η πολιτική συγκυρία και συνεπώς και η πρόσληψη των πολιτικών γεγονότων από τους ανθρώπους –και ιδίως τους ερευνητές και τους αφηγητές– καθόρισε και καθορίζει ακόμα και σήμερα όχι μόνο την πορεία αλλά και το περιεχόμενο της ιστορικής έρευνας. Εξετάζει επίσης τα προβλήματα που ανακύπτουν κατά την ερευνητική διαδικασία λόγω της γεωγραφικής κινητικότητας που προκάλεσε ο Εμφύλιος, αλλά κυρίως λόγω της καχυποψίας με την οποία αντιμετωπίζεται ο ερευνητής και του φόβου των αφηγητών να επικοινωνήσουν ανοιχτά τις εμπειρίες τους. Το άρθρο επίσης προσπαθεί να ανιχνεύσει τα κανάλια μέσα από τα οποία διαμορφώθηκε και συγκροτήθηκε η ταυτότητα και η μνήμη των ανθρώπων της αριστεράς, να ανιχνεύσει τη δημιουργία του «κομματικού συλλογικού υποσυνείδητου», τη σιωπή και την άρνηση. Προσπαθεί επίσης να ορίσει το ρόλο του ερευνητή στην πορεία της έρευνας

7. Στο Καταφύγι Αγράφων ένας ανώτερος δημόσιος υπάλληλος μου είπε: «Το ΕΛΑΣ που πολεμούσε τους Γερμανούς διατηρήθηκε», ενώ η «επίσημη» ιστορία γράφει ότι ο ΕΛΑΣ παρέδωσε τα όπλα το Φεβράριο του 1945. Σε όλες τις συνεντεύξεις που πήρα στο Καταφύγι ήταν προφανές ότι το αντάρτικο ήταν ένα. Δεν έκαναν διάκριση ανάμεσα στους αντάρτες του ΕΛΑΣ και τους μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού, γιατί ήξεραν ότι μία ήταν η πηγή της εξουσίας: το ΚΚΕ.

8. Grele Ronald, 1998, «Movement without Aim. Methodological and Theoretical Problems in Oral History», Robert Perks and Alistair Tompson (eds), *The Oral History Reader*, London, Routledge, σ. 38-52. Ο Alessandro Portelli («What Makes Oral History Different», ό.π., σ. 63-74) επισημαίνει ότι η προφορική ιστορία μάς μιλάει περισσότερο για το νόημα των γεγονότων παρά για τα γεγονότα καθαυτά και η Passerini Luisa (1987, *Fascism in Popular Memory. The Cultural Experience of the Turin Working Class*, Cambridge University Press, σ. 4) προχωρά περισσότερο δίνοντας προσοχή όχι μόνο στο τι θυμάται κάποιος αλλά και στο πώς το θυμάται.

και τις μεταλλαγές που ο ίδιος υφίσταται σ' αυτή την πορεία όχι μόνο ως άτομο αλλά και ως πολίτης μιας διαρκώς εμπόλεμης κοινωνίας.

Η βασική πηγή αυτής της γνώσης που κατατίθεται δεν βρίσκεται μόνο στα βιβλία και στις συζητήσεις στις ομάδες προφορικής ιστορίας αλλά κυρίως στην προσωπική εμπειρία που αποκτήθηκε από τη συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών. Αυτή ξεκίνησε το 1987 και κινείται πάνω σε δύο ερευνητικούς άξονες. Ο πρώτος αποτελεί συνέχεια της ήδη δημοσιευμένης έρευνας για τις γυναίκες που πήραν μέρος στην εαμική Αντίσταση.⁹ Στόχος είναι να εξετάσει την πορεία των γυναικών της Αντίστασης στην εμφυλιοπολεμική και μεταπολεμική κοινωνία. Έχω πάρει συνεντεύξεις από γυναίκες που έζησαν στη φυλακή, στην εξορία, ήταν μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού αλλά και από γυναίκες που σταμάτησαν την πολιτική τους δράση μετά την Αντίσταση.¹⁰ Ο δεύτερος άξονας είναι μία έρευνα που βρίσκεται σε εξέλιξη και αφορά τα παιδιά που μεγάλωσαν και κοινωνικοποιήθηκαν στη διάρκεια του Εμφύλιου.¹¹ Η έρευνα των διαθέσιμων αρχειακών υλικών προηγείτο ή έβαινε παράλληλα με τις συνεντεύξεις που με τη σειρά τους εμπλούτιζαν την έρευνα όχι μόνο με προφορικά αλλά και με γραπτά δεδομένα.¹²

9. Βερβενιώτη Τασούλα, 1994, *Η Γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Οδυσσεάς, Αθήνα. Η έρευνα στηρίχθηκε και σε συνεντεύξεις.

10. Ένα μέρος της έρευνας έχει δημοσιευθεί στο Τασούλα Βερβενιώτη, «Το δίλημμα και το τίμημα των γυναικών της Αντίστασης», *Τα Ιστορικά*, τόμος 16, τεύχ. 31 (Δεκέμβριος 1999), σ. 381-418.

11. Οι μέχρι τώρα προφορικές μαρτυρίες προέρχονται από τρεις κατευθύνσεις. Η πρώτη από παιδιά που μετακίνησαν οι δύο στρατοί. Η δεύτερη από τα παιδιά ενός χωριού των Αγράφων, το οποίο εκκενώθηκε (1947-1950) από τον κυβερνητικό στρατό και οι κάτοικοί του μεταφέρθηκαν στην Καρδίτσα. Η τρίτη αφορά τις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέου.

12. Ανακάλυψα και δούλεψα για δύο περίπου χρόνια στο αρχείο Έρνος «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος». Έχω δουλέψει επίσης στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, στις Ειδικές Συλλογές της βιβλιοθήκης Firestone (Πρίνστον), στο Αρχείο του ΟΗΕ (Νέα Υόρκη), στο αρχείο του Ιδρύματος Κωνσταντίνος Καραμανλής, στο Liddel Hart Centre for Military Archives, King's College (Λονδίνο), βλ. Τασούλα Βερβενιώτη – Ουρανία Παπαδοπούλου, 2000, «Η Λίγκα για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα και το αρχείο της», στο *Αρχειοτάξιο*, τεύχ. 2, σ. 120-127, στο Ιστορικό Αρχείο Λέου κ.ά.. Προσωπικά αρχεία μου διέθεσαν γυναίκες που έζησαν στις φυλακές Αβέρωφ, στην εξορία ή ήταν μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ

Ο ελληνικός Εμφύλιος δεν ήταν απλά μια τρίχρονη ένοπλη σύρραξη (1946-1949). Υπήρξε κατ' εξοχήν μία πολιτική σύγκρουση (αριστεράς – δεξιάς), η οποία διεξήχθη μέσα στο πλαίσιο μιας διεθνούς σύρραξης, του ψυχρού πολέμου. Η διάρκεια του πολιτικού εμφύλιου, με τους μετριότερους υπολογισμούς, διήρκεσε δεκαπλάσιο χρόνο από την ένοπλη σύγκρουση. Γι' αυτό η μνήμη του Εμφυλίου είναι άμεσα συνδεδεμένη με τα πολιτικά γεγονότα και επικαθορίζεται από αυτά. Ως πρώτη τομή στο εμφυλιο-πολιτικό/πολεμικό κλίμα μπορεί να θεωρηθεί η επτάχρονη δικτατορία (1967-1974). Στη διάρκειά της επετεύχθησαν πολιτικές συγκλίσεις ανάμεσα στη δεξιά και την αριστερά με αποκορύφωμα τη σχεδόν αθόρυβη νομιμοποίηση του ΚΚΕ με τη μεταπολίτευση. Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και η αναγνώριση της «εθνικής» αντίστασης το 1982 αποτελεί μια δεύτερη τομή. Και τέλος μια τρίτη, το 1989: χρονιά που «κατέρρευσαν» τα σοσιαλιστικά καθεστώτα και σήμανε το τέλος του ψυχρού πολέμου, που στην Ελλάδα η αριστερά πήρε μέρος στην κυβέρνηση (γεγονός που είχε να συμβεί από το 1944) συνεργαζόμενη με τη δεξιά, που στη Βουλή ψηφίσθηκε ο νόμος για την «άρση των συνεπειών του Εμφυλίου πολέμου 1944-1949»¹³ και που όλα τα κόμματα αποφάσισαν ομόφωνα να στείλουν τους «φακέλλους» στη Χαλυβουργική για να καούν, να εξαφανίσουν δηλαδή τα ίχνη όχι του ένοπλου αλλά του πολιτικού εμφυλίου.¹⁴

Αυτά όμως τα «συμφιλιωτικά» γεγονότα συνέβησαν σαράντα περίπου χρόνια μετά το τέλος της ένοπλης σύγκρουσης και γι' αυτό η επίδρασή τους δεν ήταν άμεση. Οι αλλαγές στη διεθνή ή την εθνική πολιτική σκηνή, όταν δε διαφοροποιούν την καθημερινή πραγματικότητα των ανθρώπων, δεν μεταβάλλουν τις αντιλήψεις και τις συμπεριφορές τους. Οι άνθρωποι χρειάζονται χρόνο. Το δικό τους χρόνο. Το πιο δυνατό σοκ που δίχασε τη «γενιά της Αντίστασης» ήταν η «συγκυβέρνηση». Οι περισσότεροι από τους «αυριανιστές» που ήταν αντίθετοι με τη συνεργασία δεξιάς – αριστεράς και στρατεύτηκαν στο πλευρό του ΠΑΣΟΚ και του ιδρυτή του ήταν πρόην μέλη του ΕΑΜ και του ΚΚΕ. Αυτή η σύγκρουση άφησε να ξεσπά-

13. Στο Ν 1863/18.9.1989 (ΦΕΚ 204) «Άρση των συνεπειών του Εμφυλίου 1944-1949», άρθρ. 1, ως «περίοδος εμφύλιου πολέμου» ορίζεται η περίοδος από την αποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής μέχρι 31.12.1949. Ο όρος «συμμοριτοπόλεμος» αντικαθίσταται από τον όρο «εμφύλιος πόλεμος» και ο όρος «συμμορίτες» από τον όρο «Δημοκρατικός Στρατός».

14. Αντίθετα, το Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, εξέδωσε 16 τόμους με στρατιωτικά έγγραφα για τον ένοπλο Εμφύλιο.

σει συγκροτημένα το κύμα της διαφωνίας που κρυβόταν από παλιά, πολύ πιο πίσω από τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968, από το 20ό Συνέδριο της ΕΣΣΔ και τα «γεγονότα της Τασκένδης» (1955), από τη συμφωνία της Βάρκιζας (1945) και από το Λίβανο (1944) ακόμα. Θεωρώ ότι η συγκυβέρνηση (το εθνικό γεγονός) και όχι η κατάρρευση της ΕΣΣΔ (το διεθνές γεγονός) ήταν που έκανε τον Εμφύλιο αφηγήσιμο και μας επέτρεψε να παίρνουμε μαρτυρίες.

Η «κατάρρευση» της Σοβιετικής Ένωσης είναι αβέβαιο αν –και πώς– έχει συνειδητοποιηθεί, γιατί στα χρόνια του ψυχρού πολέμου η πολιτική τοποθέτηση των ανθρώπων (δεξιός, αριστερός) κρινόταν από την υπεράσπισή της ή μη. Επιπλέον η σχέση με την –ορθόδοξη– Ρωσία πάει πολύ πιο πίσω, στο «Μόσχοβο», που θα 'φερε το «σεφέρι» να απελευθερώσει τους ραγιάδες. Το 1999, δέκα χρόνια μετά την «κατάρρευση», σε ένα χωριό των Αγράφων ο Γ.Σ. μου είπε: «Αυτή την προπαγάνδα πάντοτε την περνούσαν. Το κεφάλαιο πάντοτε την πέρναε [...] Αυτό εγώ δεν το πιστεύω ακόμα. [...] Ο Γκορμπατσώφ είναι κομμουνιστής. Ο Γέλτσιν κομμουνιστής και οι άλλοι αυτοί όλοι όσοι έχουν κόμματα είναι όλοι κομμουνιστάι. Αυτό έκανε και το ΕΑΜ τότε, το Κομμουνιστικό Κόμμα. Ήταν τρία τέσσερα κόμματα κι απάν' ήταν όλοι κομμουνιστάι. Αυτό παίζουν κι αυτοί τώρα εκεί. Τι παίζουν; Να πάμ' για [παγκόσμιο] πόλεμο ήθελες;». Η κατάσταση στην ΕΣΣΔ έχει το παράλληλό της με τη σχέση ΕΑΜ/ΚΚΕ. Η πρόσληψη των εξωτερικών πολιτικών γεγονότων περνάει μέσα από τα εθνικά πολιτικά βιώματα.

Και αν σε ένα ορεινό χωριό, παρόλη την ύπαρξη της τηλεόρασης, δεν είναι αποδεκτή η κατάρρευση της ΕΣΣΔ, το ότι κήηκαν οι φάκελλοι δεν το πιστεύουν ούτε όσοι κατοικούν στα αστικά κέντρα. Είναι σίγουροι ότι κάπου τους έχουν φυλάξει, παρόλο που οι ίδιοι θα 'θελαν να είχαν καεί. Εξάλλου, συνεχίζουν αιτιολογώντας την άποψή τους, το κάψιμο των φακέλων υπήρξε αίτημα της αριστεράς. Μια μορφωμένη γυναίκα, πρώην πολιτικός πρόσφυγας, το 1999, υποστήριξε ότι οι φάκελλοι σωστά κήηκαν (εάν κήηκαν) με το εξής σκεπτικό: «Γιατί να μάθουν τα παιδιά κάποιου ότι ο πατέρας του ή η μάνα του είχε υπογράψει δήλωση;». Ο χρόνος έμοιαζε ακίνητος. Η δήλωση αποτελούσε και αποτελεί ντροπή και προδοσία. Δεν σπύλωνε μόνο την προσωπική τιμή του «δηλωσία», αλλά και την τιμή των παιδιών του και όλης της οικογένειας – ακόμα και σήμερα!

Ο ερευνητής αντιμετωπίζει την ακινησία του χρόνου των πληροφορητών του σε πολλές περιπτώσεις, γιατί ορισμένες χρονικές περιόδους, ακόμα και μήνες, στη ζωή των ανθρώπων βαραίνουν περισσότερο από ολόκληρες δεκαετίες. Το βάρος των γεγονότων του Εμφύλιου ήταν πολύ

μεγάλο. Μια γυναίκα-στέλεχος ανέβαλε το ήδη κανονισμένο ραντεβού μας για συνέντευξη με το αιτιολογικό ότι έπρεπε να πάω πρώτα να πάρω συνέντευξη από την καθοδηγήτριά της στο Κόμμα και ιεραρχικά ανώτερή της στο Δημοκρατικό Στρατό. Ακόμα και αν το επιχείρημα αυτό ήταν μια υπεκφυγή, είναι σημαντικό/σημαδιακό ότι το χρησιμοποιήσε. Η ακινησία αυτή πολλές φορές εκφράζεται και λεκτικά στη διάρκεια της συνέντευξης: λένε 1948 ενώ έχουμε 1988 ή 1998.

Ως αντίβαρο σε όλα αυτά λειτουργεί η σταθερότητα του κοινοβουλευτισμού (ήδη βρισκόμαστε για πρώτη φορά από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, 1830, στον 27ο χρόνο χωρίς πολέμους, δικτατορίες ή κινήματα) καθώς και ο δημόσιος λόγος. Οι χειραψίες του Τσακαλώτου (Κυβερνητικός Στρατός) με το Μάρκο (Δημοκρατικός Στρατός), η ψήφιση του νόμου για την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου, ο δημόσιος λόγος δηλαδή –με όποιους τρόπους και αν εκφράζεται– επιδρά και διαμορφώνει την ατομική/συλλογική λαϊκή μνήμη. Από την άλλη μεριά όμως, το βάρος του 30-50χρονου πολιτικού εμφυλίου είναι μεγάλο και εμποδίζει –σε σημαντικό βαθμό– την άμεση πρόσληψη της σημερινής πολιτικής συγκυρίας, που υποστηρίζει ότι θέλει να βρίσκεται μακριά από εμφυλιοπολεμικές λογικές. Και αυτό –το κοινωνικά αρνητικό γεγονός– λειτουργεί θετικά για την ιστορική έρευνα.

ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΓΚΥΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

Η πολιτική συγκυρία υπήρξε καθοριστική για την ιστορική έρευνα του Εμφυλίου, μέσα από προφορικές μαρτυρίες –και όχι μόνο. Καθόρισε την ύπαρξή της, την εξέλιξή της και το περιεχόμενό της. Μέχρι το 1974 ο Εμφύλιος δεν ήταν αφηγήσιμος ή πιο απλά δεν υπήρχε Εμφύλιος για τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις. Για τη δεξιά ήταν «κομμουνιστοσυμμοριτοπόλεμος» ενάντια στους «ξενοκίνητους συμμορίτες» που ήθελαν να αποσπάσουν τη Μακεδονία από την Ελλάδα και για την αριστερά «δεύτερο αντάρτικο» ενάντια στη δεύτερη κατοχή (η πρώτη ήταν η γερμανική), την «αμερικανοκρατία». Επιβιώσεις αυτής της μνήμης συναντώνται και σήμερα και εκφράζονται με την άρνηση αφήγησης, με την αποσιώπηση γεγονότων και καταστάσεων στη διάρκεια της συνέντευξης, αλλά και με τη χρήση λέξεων όπως «εαμβούλγαροι» ή «μοναρχοφασίστες».

Στη συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών για τη δεκαετία του '40 –όχι αποκλειστικά για τον Εμφύλιο– προηγήθηκαν άνθρωποι που βίωσαν τα

γεγονότα, με αντικειμενικό σκοπό να διασώσουν την ιστορία τους.¹⁵ Μετά το τέλος της δικτατορίας κατ' αρχάς με το θέμα ασχολήθηκαν «συγγενείς» με τους ιστορικούς επιστήμονες: ανθρωπολόγοι και κοινωνιολόγοι.¹⁶ Τελευταίοι μπήκαν στην έρευνα για τον Εμφύλιο οι πολιτικοί επιστήμονες. Ελάχιστες ερευνητικές δουλειές έχουν δει το φως της δημοσιότητας. Οι περισσότερες κυοφορούνται και επικεντρώνονται σε μια συγκεκριμένη τοπική κοινωνία.¹⁷ Η πολιτική συγκυρία έπαιξε καθοριστικό ρόλο και

15. Μου είπαν, αλλά δεν έχω δει, ότι υπάρχουν κασέτες με μαρτυρίες εξορίστων από τις αρχές της δεκαετίας του '60. Το βιβλίο του Νίκου Μάργαρη (1982, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τόμος α', Αθήνα), που πρωτοκυκλοφόρησε σε εβδομαδιαία τεύχη το 1966, περιλαμβάνει και «αφηγήσεις».

16. Ο ανθρωπολόγος Stanley Aschenbrenner [1992, «Ο Εμφύλιος από την οπτική ενός μεσσηνιακού χωριού», Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης και Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο 1945-1949*, Αθήνα, Ολκός, σ. 115-135] είναι ο μόνος που επικεντρώνεται στον εμφύλιο. Η ανθρωπολόγος Anna Collard [1993, «Διερευνώντας την “κοινωνική μνήμη” στον ελλαδικό χώρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 357-389] έκανε επιτόπια έρευνα στην Ευρυτανία την περίοδο 1977-1979. Η κοινωνιολόγος Μαρία Θανοπούλου (2000, *Η προφορική μνήμη του πολέμου. Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β' Παγκόσμιου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών) πραγματοποίησε έρευνα το 1981-1982. Το βιβλίο της ανθρωπολόγου Janet Hart (1996, *New Voices in the Nation, Women and the Greek Resistance 1941-1964*, Cornell University Press), παρά τις άπειρες ιστορικές ανακρίβειες (ακόμα και στον τίτλο) και τα εσφαλμένα συμπεράσματα, περιέχει αξιόλογες προφορικές μαρτυρίες. Η Ρίχη βαν Μπούσχοτεν, ιστορικός ανθρωπολόγος, εξέδωσε για ένα χωριό της Δ. Μακεδονίας δύο βιβλία: *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Πλέθρον, 1997, και το *Περάσαμε πολλές μπόρες κορίτσι μου...*, Πλέθρον, 1998. Το δεύτερο περιέχει μόνο προφορικές μαρτυρίες για τον πόλεμο, την Κατοχή και τον Εμφύλιο.

17. Ερευνητικές δουλειές για τον Εμφύλιο που βασίζονται σε προφορικές μαρτυρίες έχουν παρουσιασθεί στα συνέδρια: «After the War Was Over. Reconstructing the Family, Society and the Law in Southern Europe 1944-1950», Sussex, 4-6 Ιουλίου 1966· «Domestic and International Aspects of the Greek Civil War», Λονδίνο, 18-20 Απριλίου 1999· «Πτυχές του Εμφυλίου πολέμου», Καρπενήσι, 23-26 Σεπτέμβρη 1999· «Ο ελληνικός Εμφύλιος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο», Αθήνα, 20-23 Οκτωβρίου 1999, και «Οι εμφύλιοι πόλεμοι στην Ευρώπη του 20ού αιώνα», Αθήνα, 24-26 Φεβρουαρίου 2000. Οι ερευνητές κατά αλφαβητική σειρά είναι: Ραϊμόνδος Αλβανός, ιστορικός (σλαβόφωνοι Δ. Μακεδονίας), Τασούλα Βεβενιώτη, ιστορικός (γυναίκες, παιδιά), Στάθης Καλύβας, πολιτικός επιστήμονας (Αργολίδα), Βασιλική Λάζου, ιστορικός (Λαμία), Νίκος Μαραντζίδης, πολιτικός επιστήμονας (τουρκόφωνοι Μακεδονίας), Νάση Μπάλα, ιστορικός (Πυλία), Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν, ιστορικός ανθρωπολόγος (σλαβόφωνοι, γυναίκες), Ουρανία Παπαδοπούλου, ιστορικός (γυναίκες), Γιάννης Σαγκάς, ιστορικός (Ευρυτανία), Λη Σαράφη, ιστορικός (περιοχή Τρικάλων).

στις θεματικές της έρευνας. Μετά την αναγώριση της Αντίστασης, προς το τέλος της δεκαετίας του '80, επίκεντρο της έρευνας ήταν η αριστερά. Οι περισσότεροι ερευνητές είχαν κοινωνικοποιηθεί πολιτικά μέσα στο έντονα αριστερό αντιδικτατορικό και μεταπολιτευτικό κλίμα. Από το τέλος της δεκαετίας του '90 μια νέα γενιά ερευνητών, που συνυπάρχει με την προηγούμενη, εμφανίζεται. Η αλλαγή της πολιτικής συγκυρίας επέφερε και αλλαγές στο πεδίο της έρευνας. Αυτή διευρύνθηκε με τη μελέτη της στάσης των μειονοτικών πληθυσμών (σλαβόφωνων, τουρκόφωνων), των «αμέτοχων» και των δεξιών, αλλά και τη βία που άσκησε η αριστερά.

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ Ή ΟΙ «ΒΛΑΒΕΡΕΣ» ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ

Από τις βασικές συνέπειες του Εμφυλίου στην ελληνική κοινωνία, οι οποίες έχουν τον αντίκτυπό τους και στην έρευνα, είναι η γεωγραφική κινητικότητα αλλά και η καχυποψία και ο φόβος για τους «άλλους» –τους μη δικούς μας– τον οποίο έχουν εσωτερικεύσει όσοι έδρασαν σε συνθήκες εμφύλιας αντιπαράθεσης. Η γεωγραφική κινητικότητα αφορά κυρίως τις έρευνες που γίνονται σε τοπική κλίμακα. Με εντελώς γενικούς υπολογισμούς και με ελλιπή στοιχεία (και είναι αμφίβολο αν οι γραπτές αρχαικές πηγές θα μας δώσουν περισσότερα), μπορούμε να πούμε ότι το 1/3, ίσως και ο μισός πληθυσμός της χώρας –για λίγο ή για πάντα–, άλλαξε τόπο διαμονής.¹⁸ Οι μετακινήσεις όμως στο χώρο επιφέρουν και μετατοπίσεις στο πλαίσιο αναφοράς των ανθρώπων και επιδρούν στη διαμόρφωση της μνήμης και της πολι(στι)κής ταυτότητας του αφηγητή. Το τι επιλέγει να θυμάται αυτός που έφυγε για πάντα από το χωριό του –λόγω του Εμφυλίου– και δεν ξαναγύρισε ποτέ και τι επιλέγει αυτός που ζει μόνιμα εκεί αποτελεί ένα ζήτημα προς διερεύνηση και συνδέεται άμεσα με την πρόσληψη της πολιτικής συγκυρίας.

18. Στη διάρκεια της «λευκής τρομοκρατίας» (1945-1946) παρατηρούνται μεγάλες μετακινήσεις προς τα ελληνικά αστικά κέντρα, το εξωτερικό (Αμερική, Καναδάς, Αφρική) και τις βόρειες γειτονικές χώρες. Από την εκκένωση των ορεινών χωριών 700.000-750.000 άνθρωποι έζησαν για τρία περίπου χρόνια στις επαρχιακές πόλεις. Πάνω από 100.000 άνθρωποι έζησαν στις φυλακές και τις εξορίες. Οι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού και οι κάτοικοι των παραμεθόριων περιοχών έζησαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες από τρεις μήνες έως 30 χρόνια. 50.000-60.000 παιδιά μετακινήθηκαν από τους δύο στρατούς, άλλα τόσα δόθηκαν για υιοθεσία εντός ή εκτός Ελλάδας κ.ο.κ.. Ακόμα και η μετανάστευση στη Γερμανία, που γίνεται κυρίως από τη Βόρεια Ελλάδα, αποτελεί μία συνέπεια του Εμφυλίου.

Τα γεγονότα της σημερινής «συμφιλιωτικής» συγκυρίας δεν έχουν μπορέσει να εξαλείψουν από τους ανθρώπους που έζησαν τον Εμφύλιο το φόβο και την καχυποψία. Για τους «απλούς» ανθρώπους της αριστεράς, τους εαμίτες, η αρχική εξήγηση που έδωσα (και μου έδωσαν) ήταν ότι το συναίσθημα του φόβου αποτελούσε ένα κατάλοιπο της εποχής των διώξεων. Δεν μιλούσαν ανοικτά, γιατί φοβούνταν ότι η πολιτική κατάσταση μπορεί να αλλάξει (όπως έγινε το '67 μετά την «άνοιξη» των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του '60) και ότι η αποκάλυψη της αντιστασιακής τους δράσης και της συμμετοχής τους στον Εμφύλιο θα είχε συνέπειες για τους ίδιους και την οικογένειά τους. Παράλληλα με το φόβο, έβαινε και η καχυποψία για το πού και πώς θα χρησιμοποιηθούν αυτά που θα πουν.

Η πρώτη ρωγμή στην άποψη ότι ο φόβος των αριστερών οφείλεται στις διώξεις της δεξιάς έγινε όταν και στελέχη, τα οποία και λόγω εμπειρίας και θέσης και ηλικίας δεν είχαν να φοβηθούν τίποτα, επέλεξαν τη σιωπή. Πεισματικά αρνούνταν να μιλήσουν για τον Εμφύλιο, ενώ με μεγάλη προθυμία και πολλές λεπτομέρειες μιλούσαν για την ηρωική δράση τους στην Κατοχή. Πίσω από την άρνηση άφηναν να εννοηθεί ότι στη διάρκεια του Εμφυλίου έγιναν πράγματα τα οποία δεν ήταν ανακωνώσιμα. Ήταν φανερό ότι, παρόλες τις αλλεπάλληλες διασπάσεις της ελληνικής αριστεράς, για τη «γενιά της Αντίστασης» οι συλλογικότητες της νιότης τους ακόμα καλά κρατούσαν και μαζί και η καχυποψία, για τους «άλλους», τους «ξένους» που ζητούσαν να μάθουν τα δικά τους, τα εσωκομματικά τους. «Αυτά δεν πρέπει να λέγονται. Δεν κάνει». Ακόμα και όσοι εκτοξεύουν κατηγορίες για λάθη ή αγκυρότητες τις απευθύνουν προς ορισμένα ανώτατα στελέχη που δε ζουν πια ή που –αν ζουν– δεν τα κατονομάζουν, και όχι προς μια πολιτική γραμμή. Η υπερβατικότητα του Κόμματος, του τότε Κόμματος, ισχύει και σήμερα.

Στην κατηγορία της «κομματικής πειθαρχίας» πρέπει να εγγράψουμε και τη «ντροπή» που αισθάνονται όσοι υπέγραψαν δήλωση και κατά συνέπεια τη δυσκολία του ερευνητή να πάρει μαρτυρίες για υπογραφή δήλωσης. Και αυτό, εάν το καταφέρει, θα αφορά τη Μακρόνησο. Εκεί μόνο φαίνεται ότι μπορεί να δικαιολογηθεί η αποκήρυξη του Κόμματος. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στα αυτοβιογραφικά κείμενα.¹⁹ Η

19. Δεν έχω επισημάνει αυτοβιογραφία που γράφτηκε από δηλωσία. Από όσες αυτοβιογραφίες έχουν πέσει στην αντίληψή μου, η Ρεγγίνα Παγουλάτου-Λομβέρδου (1974, *Εξορία. Χρονικό 1948-1950*, Νέα Υόρκη) περιγράφει πώς υπέγραψε δήλωση στη Μακρόνησο και επιπλέον το βιβλίο έχει εκδοθεί στη Νέα Υόρκη. Επίσης, η Καλή Καλό (1998, *Όσα δεν πήρε ο άνεμος. Η αυτοβιογραφία μιας θεατρίνας*, Αθήνα, Άγρια, σ. 67-87) αναφέρεται στη δήλωση που υπέγραψε. Αυτή όμως κοινωνικά δικαιολογείται, αφού αυτοβιογραφείται ως «θεατρίνα».

κατεύθυνση λοιπόν από την οποία εκπορευόταν και εκπορεύεται ο φόβος των αριστερών ήταν διπλή: και από δεξιά και από αριστερά. Ωστόσο οι διώξεις της δεξιάς, για τους στρατευμένους αριστερούς, ανέτρεπαν μετρήσιμες/απτές καθημερινότητες (σπίτι, δουλειά) που μπορούσαν και να αντικατασταθούν από άλλες συλλογικότητες (Κόμμα, ομάδα συμβίωσης). Ο φόβος όμως της εκδίωξης ή απόρριψης από το Κόμμα ήταν ισχυρότερος, γιατί ανέτρεπε βαθύτερες, υπαρκσιακές ισορροπίες.²⁰

Όταν ξεκίνησα την έρευνα και στην «απέναντι όχθη», τη δεξιά, αντιμετώπισα πάλι το φόβο και την καχυποψία όχι μόνο για τη συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών, αλλά και για τη μελέτη των γραπτών αρχειακών πηγών. Το ίδιο ακριβώς κλίμα. Κατέληξα λοιπόν ότι ο φόβος και κατ'επέκταση η καχυποψία δεν ήταν «προνόμιο» των αριστερών, ούτε ήταν αποτέλεσμα των «έκτακτων μέτρων» και του παρα-κράτους ή του φόβου αποκλεισμού από το Κόμμα, σε περίπτωση που έσπαγαν τη σιωπή. Αφορούσε και τους δεξιούς. Αφορούσε όλη την ελληνική κοινωνία. Ήταν πολύ βαθύτερος. Πήγαξε από αυτή καθεαυτή την εμπλοκή του ανθρώπου σε έναν εμφύλιο πόλεμο.

Στο θέμα του φόβου και της καχυποψίας σημαντική παράμετρο αποτελεί και ο τόπος. Στην Αθήνα τα πράγματα μοιάζουν να είναι πιο άνετα. Στις επαρχιακές πόλεις και στα χωριά παίζει μεγάλο ρόλο το ποιος συστήνει τον ερευνητή και κυρίως η εμπλοκή του ανθρώπου που δίνει τη συνέντευξη ή γενικότερα του χωριού στον Εμφύλιο. Εκεί που αισθάνθηκα το φόβο απτό ήταν τον Απρίλιο του 1996 στο χωριό Ανταρτικό, κοντά στις Πρέσπες. Ο άντρας του σπιτιού μάς είχε καλέσει για να μας μιλήσει. Η γυναίκα του μας έδωσε. Ήταν «ντόπιοι». Φοβόταν, όπως μας είπε, μήπως πάθουν κακό τα παιδιά της που έμεναν στη Θεσσαλονίκη. Στα Σκόπια και στα Μπίτολα (Μοναστήρι), ως Ελληνίδα, συνάντησα δυσκολίες να αποκαταστήσω επικοινωνία για να πάρω συνεντεύξεις. Η κατάσταση ήταν αμφίδρομη. Από τη μια έπρεπε συνεχώς να εξηγώ ότι είμαι ιστορικός, ότι δεν εκπροσωπώ την κυβέρνηση και ότι δε φταίω εγώ που δεν μπορούν να επισκεφτούν το χωριό τους και από την άλλη υπήρχε μεγάλη προθυμία να μιλήσουν ώστε να ακουστούν αυτά που είχαν να πουν «κάτω».

Για τους σλαβόφωνους η πολιτική συγκυρία ήταν τέτοια που θα μπο-

20. Σε μια συνέντευξη η Β.Π., 23.11.1994, μίλησε για ένα σύνθημα. Τη ρώτησα ποιο ήταν το σύνθημα και μου απάντησε: «Κοίταξε, το σύνθημα δεν το 'χω πει σε κανένα. Γιατί με το σύνθημα αυτό μπορεί να 'γινε καμιά ζημιά».

ρούσαμε να πούμε ότι ο Εμφύλιος γι' αυτούς δεν έχει τελειώσει. Οι Έλληνες μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού δε διαμαρτυρήθηκαν προς το ελληνικό κράτος που δεν επιτρέπει την είσοδο στη χώρα των μη Ελλήνων «το γένος» συμμαχητών τους. Και επιπλέον συγκαλύπτουν την τεράστια συμμετοχή των σλαβόφωνων στο Δημοκρατικό Στρατό. Οι λόγοι πολιτικής σκοπιμότητας –ότι η αναγνώριση της πολύ μεγάλης τους παρουσίας θα επιβεβαίωνε τις κατηγορίες των πολιτικών τους αντιπάλων ότι ήταν «εαμοβούλγαροι» και επιδίωκαν την απόσπαση μέρους της ελληνικής επικράτειας– επιβεβαιώνουν μεν την ύπαρξη εμφυλιοπολιτικού κλίματος, αλλά θεωρώ ότι δεν είναι οι μόνοι. Όλες οι μαρτυρίες συγκλίνουν ότι μετά το «πισώπλατο χτύπημα» του Τίτο κάθε σλαβόφωνος θεωρείτο ύποπτος. Η ηγεσία του ΝΟΦ, του ΝΟΜΣ και της ΑFΖ μετά την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού (1949) από την Αλβανία στάλθηκε στη Μόσχα σε φυλακές υψίστης ασφαλείας και μετά το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ στην εξορία (Σιβηρία, Άλμα-Ατα) και από 'κει μέσω Βελιγραδίου στα Σκόπια.²¹ Το κυνήγι των «τιτοϊκών πρακτόρων» ή ο εμφύλιος μέσα στον Εμφύλιο (γεγονός που παρατηρείται και στη δεξιά) φαίνεται πως είχε πολύ πιο «βλαβερές» συνέπειες.

Ο φόβος και η καχυποψία εμποδίζουν και τη χρήση του μαγνητόφωνα. Το φοβούνται όμως λιγότερο από ό,τι πριν 15 χρόνια, και γιατί οι άνθρωποι αυτής της γενιάς απόκτησαν μεγαλύτερη εξοικείωση με την τεχνολογία. Ωστόσο αρκετές φορές πολύ σημαντικά πράγματα λέγονται όταν το μαγνητόφωνο έχει ήδη κλείσει. Η προσπάθεια του ιστορικού να σπάσει το φράγμα του φόβου και της καχυποψίας είναι διαρκής και κρατά όχι μόνο στη διάρκεια της συνέντευξης αλλά όλης της έρευνας. Η μόνη πρακτική που θεωρώ ότι μπορεί να έχει ικανοποιητικά αποτελέσματα είναι η ειλικρίνεια όσον αφορά τους στόχους της έρευνας, που προϋποθέτει το σεβασμό και την εκτίμηση για τον άνθρωπο που δίνει τη συνέντευξη, οι καλές συστάσεις και η γνώση των κωδίκων επικοινωνίας των αφηγητών. Όσο όμως περνούν τα χρόνια και σταθεροποιείται ο κοινοβουλευτισμός τόσο μειώνονται οι «βλαβερές» συνέπειες του Εμφυλίου. Οι άνθρωποι ημερεύουν και ανοίγονται περισσότερο.

21. Στη διάρκεια της Αντίστασης και μετά τη Συμφωνία του Λιβάνου το SNOF (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο Σλαβομακεδόνων) διαχώρισε τη θέση του από το ΕΑΜ/ΚΚΕ. Το 1945 ιδρύθηκε το ΝΟΦ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο), το ΝΟΜΣ (οργάνωση της νεολαίας) και η ΑFΖ (γυναικεία οργάνωση), που συνεργάστηκαν με το ΚΚΕ και το Δημοκρατικό Στρατό. Στη σύγκρουση όμως Στάλιν-Τίτο το ΚΚΕ πήρε θέση υπέρ του Στάλιν και έτσι ο Δημοκρατικός Στρατός έχασε την υποστήριξη της Γιουγκοσλαβίας.

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ:²² ΤΑ ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ ΜΝΗΜΗΣ

Ο δημόσιος λόγος της μεταπολεμικής Ελλάδας, λόγω του Εμφυλίου, ήταν και αυτός διπλός. Παρόλο που πολλοί ερευνητές, στηριζόμενοι στον κοινό τόπο ότι η ιστορία γράφεται από τους νικητές, θεωρούν ότι μέχρι το 1974 ο δημόσιος λόγος της δεξιάς είχε επιβληθεί στη συλλογική/λαϊκή μνήμη, φαίνεται ότι τα πράγματα δεν ήταν ακριβώς έτσι. Αρχεί να σκεφτούμε τα αποτελέσματα των εκλογών του 1950 στους «αναμορφούμενους» της Μακρονήσου,²³ το γεγονός ότι το 1958 η ΕΔΑ ήταν αξιωματική αντιπολίτευση, ότι η αριστερά ηγεμόνευε στο πνευματικό τοπίο, αφού η πλειοψηφία των διανοουμένων (λογοτέχνες, γλύπτες, ζωγράφοι) ήταν στρατευμένοι αριστεροί, και τέλος ότι διέθετε δικά της μέσα μαζικής ενημέρωσης: εφημερίδες και περιοδικά (εντός και εκτός Ελλάδας), ραδιόφωνο εκτός Ελλάδας (Φωνή της Αλήθειας, ελληνική εκπομπή στο ράδιο Μόσχα, κ.ά.) με μεγάλη ακροαματικότητα εντός Ελλάδας. Στις συνθήκες του ψυχρού πολέμου η ύπαρξη Ελλήνων αριστερών και στα δύο «στρατόπεδα» συνιστά μια ιδιοτυπία την οποία πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας.

Η συγκρότηση της μνήμης των εκτός Ελλάδας Ελλήνων αριστερών (που μετά την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού έζησαν ως πολιτικοί πρόσφυγες στις χώρες του Σοβιετικού Μπλοκ) διαφέρει από αυτών που ζούσαν στην Ελλάδα. Σε αυτό συνέτεινε η αλλαγή του χώρου κατοικίας και κατά συνέπεια του πλαισίου αναφοράς τους καθώς και η έλλειψη άμεσης αντίληψης της ελλαδικής πολιτικής συγκυρίας.²⁴ Επιπλέον στους πολιτικούς πρόσφυγες παρατηρούνται έντονες διαφοροποιήσεις: ένοπλοι και άμαχοι, ηγεσία και μη μέλη του ΚΚΕ, Έλληνες και Σλαβομακεδόνες, άλλοι ζούσαν στην Τασκένδη και άλλοι στη Γερμανία κ.ο.κ.. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι ο κοινός τους τόπος υπήρξε η επιβεβλημένη από την πολιτική συγκυρία προσφυγιά ή κατ' αυτούς υπερορία. Κοι-

22. Η έρευνα στη «δεξιά» είναι στην αρχή της και δε μου επιτρέπει να κάνω κατηγοριοποιήσεις.

23. Βλ. Νικολακόπουλος Ηλίας, 2000, «Εκλογές στη Μακρονήσο», Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Αθήνα, Φιλίστωρ, σ. 329-336.

24. Η αδυναμία κυρίως των πολιτικών προσφύγων να προσλάβουν τις αλλαγές που συντελούνται στην πατρίδα τους δεν αποτελεί ελληνική αποκλειστικότητα. Για την Ισπανία, βλ. Martha Ackelsberg, 1992, «Mujeres Libres», Luisa Passerini (ed.), *Memory and Totalitarianism*, Oxford University Press, σ. 125-143.

νός παρονομαστής της μνήμης τους ότι οι μνήμες του Εμφυλίου επικαλύπτουν τις μνήμες της Αντίστασης, ακόμα και αν βγήκαν στο βουνό γιατί τους κυνηγούσαν για την αντιστασιακή τους δράση. Κοινό σημείο αναφοράς τους η ανακαταγραφή, όπου σε ανοικτές συγκεντρώσεις έπρεπε να διηγηθούν τη ζωή τους και να αποδείξουν ότι ήταν άξιοι για να αποκτήσουν το κομματικό βιβλιάριο. Ζώντας σε έναν ξένο τόπο, όπου το Κόμμα ήταν η πατρίδα, και βιώνοντας τις αλλαγές και τις διασπάσεις του με ένταση, το πάθος τους –υπέρ ή εναντίον του– είναι πιο έντονο από αυτών που έμειναν στην Ελλάδα.

Όσοι έμειναν στην Ελλάδα είχαν δύο δυνατότητες. Η μία ήταν να υπογράψουν δήλωση και/ή χρησιμοποιώντας σχέσεις συγγένειας και/ή αλλάζοντας τόπο κατοικίας να κατορθώσουν να αποφύγουν την ποινική δίωξη. Για τους τελευταίους ισχύει ότι ο στόχος των εκτελεστικών αποσπασμάτων δεν ήταν το ανθρώπινο σώμα αλλά η μνήμη. Προσπάθησαν να επιβιώσουν διαγράφοντας τα γεγονότα τα οποία ήταν επικίνδυνο να θυμάσαι ή να σου τα θυμίζουν. Η άλλη δυνατότητα ήταν να πάνε εξορία ή φυλακή. Οι φυλακισμένοι και οι εξόριστοι –ακόμα και αν υπήρξαν μαχητές του ΔΣ– έχουν συγκροτήσει τη μνήμη τους με βάση το «κομματικό συλλογικό υποσυνείδητο» το οποίο θα αναλύσουμε παρακάτω. Για όλες τις κατηγορίες αφηγητών η ηλικία φαίνεται ότι παίζει μικρότερο ρόλο από τις εμπειρίες τους. Μεγαλύτερο ρόλο παίζουν η καταγωγή τους (αγροτική ή αστική) και το μορφωτικό επίπεδο που καθορίζει και την πρόσληψη των πολιτικών γεγονότων με βάση τα οποία διαμορφώθηκε η μνήμη. Σημαντικό επίσης ρόλο παίζει η κοινωνική τους θέση, το επάγγελμα που κάνουν και η πολιτική/κομματική τους ένταξη τη στιγμή της συνέντευξης. Μία κάθετη γραμμή όμως που τις διαπερνά όλες τις κατηγορίες πληροφορητών είναι η θέση που είχαν ή έχουν ακόμα στην κομματική ιεραρχία, γιατί το Κόμμα έπαιξε σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης.

Στην Ελλάδα το εξαιρετικά εχθρικό περιβάλλον –σε σχέση με το επίσημο κράτος και τις κατά τόπους αρχές– μέσα στο οποίο ζούσαν τους ώθησε στην ανάγκη συγκρότησης μιας κοινής ταυτότητας. Αυτή, στο διεθνές επίπεδο, είχε ως κεντρικό άξονα την υποστήριξη της Σοβιετικής Ένωσης, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Στο εσωτερικό μέτωπο το μήλο της Έριδος ανάμεσα στη δεξιά και την αριστερά ήταν το έθνος. Το μεγάλο επιχείρημα των αριστερών που αποδείκνυε την «εθνικοφροσύνη» τους ήταν η δράση τους στην Κατοχή: το ΚΚΕ είχε οργανώσει και καθοδηγήσει την Αντίσταση ενάντια στους κατακτητές, σε αντίθεση με τη δεξιά που είχε συνεργα-

σθεί. Αποσιωπούσαν βέβαια το αίτημα της κοινωνικής αλλαγής και της Λαοκρατίας.²⁵

Η επίσημη αριστερά, ΕΔΑ/ΚΚΕ, με στόχο την απόδειξη της «εθνικής» της δράσης, οργάνωνε εκδηλώσεις που θα μπορούσαν να ονομαστούν «σεμινάρια μνήμης». Πρόκειται για συγκεντρώσεις –κακέτυπα των οποίων μπορεί να παρακολουθήσει κανείς ακόμα και σήμερα– που συγκαλούνταν συνήθως για κάποιο θλιβερό/μαρτυρικό γεγονός που συνέβη στη διάρκεια της Αντίστασης και όχι του ένοπλου εμφύλιου. Οι ομιλητές, με την αίγλη του κομματικού υπεύθυνου, έδιναν τη «γραμμή» της μνήμης. Τόνιζαν τα σημεία εκείνα που έπρεπε το ακροατήριο να θυμάται και αποσιωπούσαν ό,τι δεν θα έπρεπε να ανακοινώνεται, άρα και να παραμένει στη μνήμη.²⁶ Το Κόμμα –όπως όλοι οι πολιτικοί σχηματισμοί– είχε ανάγκη από σύμβολα. Πρόβαλλε λοιπόν το σύμβολο του ήρωα/μάρτυρα και αποσιωπούσε σημαντικά στοιχεία που συνέθεταν την ιστορία.²⁷ Μπορούμε να πούμε ότι ο δημόσιος λόγος του Κόμματος δομήθηκε με βάση το τρίπτυχο «ήρωας – μάρτυρας – αποσιώπηση». Ο ήρωας-μάρτυρας δεν είναι δύο πρόσωπα, αλλά ένα. Μετά την απελευθέρωση κανείς δε θυμόταν ότι ο Μανώλης Γλέζος είχε κατεβάσει τη χιτλερική σημαία από την Ακρόπολη. Έγινε ήρωας όταν έπεσε θύμα/μάρτυρας της «αμερικανοκρατίας». Ο Σιάντας αποσιωπάται. Ο Ν. Μπελογιάννης εκτελέστηκε γιατί ήταν ήρωας. Ο Πλουμπίδης αποσιωπάται. Η Αντίσταση είναι γεμάτη ηρωισμούς και μαρτυρικές θυσίες. Ο Εμφύλιος αποτελούσε και αποτελεί ακόμα και σήμερα το τρίτο σκέλος του τρίπτυχου: την αποσιώπηση. Στην πραγματικότητα ο Δημοκρατικός Στρατός έχει να επιδείξει ασύγκριτα

25. Όπως παρατηρεί ο E. J. Hobsbawm (1994, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα, εκδόσεις Καρδαμίτσα, σ. 203-207), στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η αριστερά πήρε πίσω την εθνική σημαία από τη δεξιά και «το ξαναπιάστηκε της κοινωνικής επανάστασης και του πατριωτικού αισθήματος ήταν ένα εξαιρετικά περίπλοκο φαινόμενο».

26. Για το θάνατο της Παναγιώτας Σταθοπούλου από το τανκ στη διαδήλωση της 22 Ιούλη 1943 η ΕΔΑ χρησιμοποιούσε τη Μ.Κ. (όπως η ίδια μου είπε) ως αντόπτη μάρτυρα. Και βέβαια δεν είναι αντόπτης μάρτυρας κάποιος που βρισκείται ένα τετράγωνο μακριά, σε μια τέτοια διαδήλωση.

27. Ο Paul Thompson (1998, «The Voice of the Past. Oral History», Robert Perks και Alistair Thompson (eds), *The Oral History Reader*, London, Routledge, σ. 21-28) επισημαίνει ότι για τους πολιτικούς το παρελθόν αποτελείται από σύμβολα που υποστηρίζουν τις απόψεις τους και από κενά και σιωπές για ό,τι είναι αντίθετο σε αυτές.

μεγαλύτερους ηρωισμούς και θυσίες από τον ΕΛΑΣ. Φαίνεται ότι η ιστορία δε γράφεται μόνο από τους νικητές αλλά και από τους «ηττημένους».²⁸

Στα «σεμινάρια μνήμης» κανείς δε διαμαρτυρόταν –ακόμα και αν είχε άμεση εμπειρία– για τις ιστορικές ανακρίβειες, γιατί η εμπειρία του ήταν μερική και έτσι κι αλλιώς όλοι ήταν βέβαιοι ότι το Κόμμα ήξερε καλύτερα και γιατί το «εξωτερικό» περιβάλλον ήταν αφάνταστα εχθρικό και η διαφωνία του θα το συνέδεε μαζί του. Ο δημόσιος λόγος της δεξιάς καθόριζε και αυτός την ατομική μνήμη των αριστερών. Για 30 περίπου χρόνια ήταν επικίνδυνο για κάποιον να μνημονεύει στοιχεία της προσωπικής του εμπλοκής στον Εμφύλιο. Να διηγηθεί στα παιδιά του τις εμπειρίες του. Γι' αυτούς τους λόγους ακόμα και οι οργανωμένοι αριστεροί αποσιωπούσαν την προσωπική τους εμπλοκή και αποδέχονταν τον ηρωικό και ηρωοποιημένο λόγο της αριστεράς – τα «φυσεκλίγια». Αυτός ο λόγος ήταν που επικράτησε με τη μεταπολίτευση. Δεν ήταν όμως δημιούργημά της. Προϋπήρχε.

Τα ρήγματα σε αυτή την κατασκευασμένη μνήμη είναι ευκολότερο να φανούν στους πληροφορητές που –για διάφορους λόγους– στις δεκαετίες του '50 και του '60 παρέμειναν στις παρυφές του Κόμματος και σε όσους δεν έχουν γράψει βιβλία, ώστε να φιλτράρουν τη μνήμη τους σύμφωνα με τον δημόσιο αριστερό λόγο. Τα ανώτερα ή ανώτατα στελέχη έχουν έτοιμες απαντήσεις ακόμα και για τα πιο λεπτά θέματα (που αφορούν βέβαια τις προσωπικές σχέσεις και τις σχέσεις με το Κόμμα) μέσα στα πλαίσια του κατασκευασμένου μύθου. Από αυτούς είναι ματαιοπονία να προσπαθείς να εκμαιεύσεις απαντήσεις, γιατί έχουν ενσωματώσει στο δικό τους υποσυνείδητο το «κομματικό συλλογικό υποσυνείδητο» (ορολογία καταγραμμένη σε συνέντευξη). Είναι αυτοί οι ίδιοι οι κατασκευαστές του και δεν υπάρχει περίπτωση να το διασπάσεις. Το μόνο που σου μένει είναι να το κατανοήσεις.

Όσο ο χρόνος κυλάει, η πολιτική ζωή στην Ελλάδα ομαλοποιείται και περιορίζεται ο χρόνος της ζωής των ανθρώπων που πήραν μέρος στον Εμφύλιο, τόσο αυξάνονται οι πιθανότητες να μιλήσουν –οι επιζώντες πρωταγωνιστές– για δολοφονίες που είδαν ή που «άθελά τους» συμμετείχαν. Αυτή η τάση είναι πιο έντονη σε όσους δεν ανήκουν σήμερα στο ΚΚΕ, το οποίο έχει τη δύναμη –όπως η κολυμπήθρα του Σιλωάμ– να εξα-

28. Για το θέμα της ήττας ή μη της αριστεράς, ενδιαφέρουσες και χρήσιμες μου φάνηκαν οι απόψεις που εκφράζονται στο Τάσος Λειβαδίτης, 1966, «Η ποίηση της ήττας. Ένα θέμα για διερεύνηση», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τεύχ. 141, σ. 132-136.

γνίζει τις αμαρτίες των ανθρώπων. Σε όλους τα γηρατειά αλλά και οι ιδεολογικές τους καταβολές συντηρούν μέσα τους μια βαθιά θρησκευτικότητα, έστω και αν δηλώνουν άθεοι. Η αίσθηση ότι υπάρχει κάτι σαν τη «δευτέρα παρουσία», μια στιγμή που ο κάθε άνθρωπος είναι υποχρεωμένος να αναφερθεί και να λογοδοτήσει για ό,τι έκανε στη ζωή του, είναι προφανής. Η απολογία τους όμως θα γίνει μπροστά στο Θεό ή στην Ιστορία.²⁹ Για κάποιους δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στα δύο. Αφού λοιπόν υπάρχει αυτή η δυνατότητα, δεν βρίσκουν το λόγο μιας «εξομολόγησης» στους ιστορικούς. Και η σιωπή συνεχίζεται κυρίως σε ό,τι αφορά τα «εσωκομματικά» ή τα «ενδοοικογενειακά» τους.

ΜΙΑ ΑΛΛΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΑΦΗΓΗΤΩΝ: ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ

Τέτοιου είδους προβλήματα δεν υπάρχουν με τα «παιδιά του Εμφυλίου».³⁰ Αυτά μιλάνε ελεύθερα για όσα έζησαν και είδαν. Δεν έχουν ενοχές για το τι συνέβη. Ήταν παιδιά-θύματα μιας εποχής. Θέλουν να μιλήσουν. Θέλουν να γραφτεί η ιστορία. Αυτή την έκφραση τη λένε ακόμα και τα «παιδιά της βασιλίσσας», από τα οποία είναι σαφώς πιο δύσκολο να πάρεις συνεντεύξεις από ό,τι από τα παιδιά που εγκαταστάθηκαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες και επέστρεψαν, όσα επέστρεψαν –τα περισσότερα στη δεκαετία του '80–, στην Ελλάδα. Η πολιτική συγκυρία παίζει και σε αυτό το θέμα καθοριστικό ρόλο. Τα «παιδιά της βασιλίσσας» φαίνεται ότι έχουν κάποιες ενοχές για τα φιλοβασιλικά τους αισθήματα. Εκθειάζουν το έργο της Φρειδερίκης, αφού πρώτα εξηγήσουν ότι έχουν πολλούς αριστερούς φίλους και συγγενείς. Στη Λέρο επίσης, που ενσωματώθηκε στην Ελλάδα μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και δεν έζησε τον Εμφύλιο, με πολλή άνεση ένας Λεριός τεχνίτης παραδέχθηκε ότι οι

29. Όταν έγραφα αυτή την πρόταση, σκεπτόμουν ότι υπάρχουν έντονα μεσοιανικά στοιχεία στην ιδεολογική συγκρότηση της αριστεράς. Φοβόμουν όμως ότι είμαι υπερβολική και επιπλέον (ως γνήσια απόγονός τους) είχα ενδιαασμούς «αν πρέπει να γράφω τέτοια πράγματα». Την επόμενη μέρα έτυχε να διαβάσω το άρθρο του Κώστα Κουλουφάκου (1959, «Τι θα απολογηθούν μπροστά στην Ιστορία;», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τεύχ. 49, σ. 2-4), όπου το ζήτημα της απολογίας μπροστά στην «Ιστορία» δεν τίθεται μόνο για την αριστερά αλλά και για τους πολιτικούς της αντιπάλους.

30. Η έρευνά μου μέχρι τώρα έχει επικεντρωθεί στα παιδιά που συγκέντρωσε ο Δημοκρατικός Στρατός και μετέφερε στις ανατολικές χώρες και σε αυτά που ο Κυβερνητικός Στρατός μετέφερε στις Παιδοπόλεις του Εράνου «Πρόνοια Βορειών Επαρχιών της Ελλάδος» ή πιο απλά του Εράνου της Βασιλίσσας. Πρόκειται για 50-60.000 παιδιά, ενώ υπήρχαν την ίδια εποχή περίπου 400.000 ορφανά από τους δύο πολέμους.

«κατσαπλιάδες» που έφτασαν στο νησί τους το Μάρτιο του 1949 για να φοιτήσουν στις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου –τη «μικρή» Μακρόνησο– ήταν καλά παιδιά. «Τα 2-3 πρώτα χρόνια ερχόντουσαν κατσαπλιάδες για να τους κάνουν πλύση εγκεφάλου. Ήταν πολύ καλά παιδιά».

Η πρώτη γενιά μετά την ένοπλη σύγκρουση, η «γενιά του Πολυτεχνείου», μιλά με άνεση –αν και πολλές φορές χαμηλόφωνα– για τον εξόριστο πατέρα ή θείο, για τα βάσανα της μάνας στο χωριό, για τον αποκλεισμό τους από την κοινωνία και για το πώς παρόλο τον κατατρεγμό κατάφεραν να σπουδάσουν. Παρά τις διώξεις όμως, οι αποκαλούμενοι από τη δεξιά «μιάσματα»³¹ στο βάθος της ψυχής τους πίστευαν ότι αυτοί ήταν το «άλας της γης», οι εκλεκτοί, οι φορείς της κοινωνικής αλλαγής. Το ιδεολόγημα παρέπεμπε ευθέως στους πρώτους χριστιανούς.

Στο Καταφύγι Αγράφων, που έχει ελάχιστους κατοίκους το χειμώνα και τα τότε παιδιά του Εμφυλίου μαζεύονται εκεί το Δεκαπενταύγουστο για να παντρέψουν τα παιδιά τους και να βαφτίσουν τα εγγόνια τους, όχι μόνο ήθελαν να μιλήσουν όλοι, αλλά έκαναν και παράπονα αυτοί που τη συνέντευξή τους δεν έγραφα στο μαγνητόφωνο. Ήταν γι' αυτούς διακοπές και είχαν χρόνο. Τη διάθεσή τους να μιλήσουν επέτεινε και το γεγονός ότι στο δικό τους το χωριό «δε χαλάστηκε άνθρωπος». Ο κατάλογος προγραμμάτων της αριστεράς έμεινε ανεκτέλεστος και οι δεξιοί εμπόδισαν τις εκτελέσεις αριστερών συγχωριανών τους. Τα «παιδιά» του χωριού μιλούσαν με άνεση για «παράδοξα» πράγματα του Εμφυλίου, όπως με ποιον τρόπο ο μικρός γιος μιας αριστερής οικογένειας έγινε αστυφύλακας. «*Δώσαμε τις δέκα λίρες και έσβησε το κοινωνικό φρόνημα*». Η διαπραγματέυση έγινε ανάμεσα στο μεγάλο αδελφό –που είχε κάνει και φυλακή και εξορία–, ένα συγγενή τους ανθυπασπιστή της Χωροφυλακής και ένα βουλευτή της ΕΡΕ. Η συγγένεια (κάτι τόσο αρχαϊκό) και το χρήμα (ο καινούργιος θεός της μεταπολεμικής Ελλάδας) ήταν τα γεφύρια μέσω των οποίων μπορούσες να περάσεις πάνω από το ποτάμι με το αίμα που κυλούσε ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα. Και ήταν πολλοί αυτοί που τα διάβηκαν.

31. Το Σύνταγμα του 1952 ρύθμιζε τις σχέσεις κράτους και «εθνοκοφρόνων» πολιτών, ενώ τα «έκτακτα» μέτρα που συνιστούσαν ένα δεύτερο Σύνταγμα, ένα παρασύνταγμα, αφορούσαν τους μη «εθνικόφρονες». Μέχρι το 1962 που ψηφίσθηκε το ΝΔ 4234 τα ελληνικά δικαστήρια δέχονταν ότι η «ανταρσία» συνεχιζόταν. Τα έκτακτα μέτρα καταργήθηκαν με τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ το Σεπτέμβριο του 1974 και τυπικά από τη Βουλή το Δεκέμβριο του 1975. Αλιβιζάτος Νίκος, 1984, «Καθεστώς “έκτακτης ανάγκης” και πολιτικές ελευθερίες, 1946-1949», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ. 392-393.

Η ΕΜΠΛΟΚΗ ΚΑΙ ΑΠΕΜΠΛΟΚΗ ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΜΦΥΛΙΟ

Ο ερευνητής έχει κοινωνικοποιηθεί και αυτός μέσα στην πολιτική συγκυρία και, όπως αποδείξαμε παραπάνω, αυτή καθόρισε ακόμα και το περιεχόμενο της έρευνάς του. Οι πιο μεγάλοι στην ηλικία έχουν ζήσει στο εμφυλιακό και οι νεότεροι στο μετα-εμφυλιακό πολιτικό κλίμα. Σε έναν εμφύλιο είναι σχεδόν αδύνατο να υπάρχουν ερευνητές «άχρωμοι», αμέτοχοι ή μη εμπλεκόμενοι. Οι ιστορικοί που δουλεύουν και με προφορικές μαρτυρίες αισθάνονται αυτή την εμπλοκή πιο άμεσα (από όσους δουλεύουν μόνο με έγγραφα) γιατί η συνέντευξη είναι μια σχέση αμφίδρομη ανάμεσα σε ανθρώπους.³² Από τα τρία στάδια της ερευνητικής διαδικασίας της προφορικής ιστορίας (σχεδιασμός της έρευνας, διεξαγωγή συνεντεύξεων και επεξεργασία των μαρτυριών) η μεγαλύτερη εμπλοκή του ιστορικού με το αντικείμενο της έρευνάς του συντελείται στη διάρκεια της συνέντευξης. Ο σχεδιασμός μπορεί να είναι ατομικός ή συλλογικός. Η επεξεργασία των μαρτυριών μπορεί να γίνει και από άλλον ή άλλους ερευνητές. Στη συνέντευξη όμως ο ερευνητής είναι μόνος του. Η συνέντευξη περιέχει τη μεγαλύτερη ένταση, τις περισσότερες δυσκολίες αλλά είναι και το πιο καθοριστικό στάδιο: παράγει πρωτογενές αρχειακό υλικό. Υπάρχουν πολλά βιβλία και άρθρα για τις τεχνικές της συνέντευξης, ο κάθε αφηγητής όμως είναι μια μοναδική περίπτωση και στην επικοινωνία μαζί του παίζει μεγάλο ρόλο η προσωπικότητα του ερευνητή.

Με δεδομένη την εμπλοκή του ερευνητή, δύο χαρακτηριστικά παίζουν σπουδαίο ρόλο: η ηλικία του και οι εμπειρίες του (σε αυτές συμπεριλαμβάνουμε και τα ακούσματά του). Αυτά καθορίζουν την ιδεολογική του τοποθέτηση, το πώς θα ορίσει το θέμα του, το ποιους θα δει, τον τρόπο που θα προσεγγίσει τους πληροφορητές του, την επιλογή του χρόνου που θα κάνει την κάθε ερώτηση, αλλά και το πώς θα εισπράξει αυτά που θα του πει ο πληροφορητής του. Όταν δεν πρόκειται για τα «παιδιά του Εμφυλίου» η ηλικιακή διαφορά ανάμεσα στον ερευνητή και τον πληροφορητή είναι μεγάλη. Όσο πιο μεγάλη είναι και επιπλέον όσο πιο μεγάλο στέλεχος είναι ο πληροφορητής, τόσο μεγαλύτερη είναι και η πιθανότητα ο ερευνητής να ακούσει ένα από τα σεμνάκια μνήμης και να αποδεχθεί τη φαντασίωση ως πραγματικότητα, γιατί και αυτός με δέος πήγε να συνομι-

32. Για το θέμα της εμπλοκής του ερευνητή, βλ. Ferraroti Franco, 1981, «On the Autonomy of the Biographical Method», στο Daniel Bertaux (ed.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, London, Sage, σ. 19-27.

λήσει με τον ήρωα-μάρτυρα. Η νεαρή ηλικία του ερευνητή όμως μπορεί να αποτελέσει και θετικό παράγοντα. Οι ηλικιωμένοι –κυρίως οι αριστεροί– φοβούνται λιγότερο τους νέους, τους θεωρούν περισσότερο χειραγωγήσιμους και ξανοίγονται σε λεπτομέρειες ώστε να τους εξηγήσουν, να τους εμπνεύσουν με τα ιδανικά της εποχής τους, να τους κάνουν συμμετόχους στο έργο τους, να τους εισαγάγουν στο μεγαλείο της Αντίστασης και στα δεινά του Εμφυλίου. Το ίδιο μπορεί να συμβεί και με οποιαδήποτε κοινωνική ομάδα βρίσκεται ή αισθάνεται ότι βρίσκεται αποκλεισμένη ή απομονωμένη (γυναίκες, σλαβόφωνοι). Ο ερευνητής γίνεται και αποδέκτης των παραπόνων της ομάδας. Του ζητούν να γράψει την αλήθεια «τους», ώστε να αποκατασταθεί η αδικία.

Ένα από τα βασικά αξιώματα της προφορικής ιστορίας είναι ότι όσα περισσότερα γνωρίζει ο ερευνητής τόσα περισσότερα μαθαίνει. Το γνωστικό πεδίο του ιστορικού δεν εξαρτάται όμως μόνο από τον ίδιο αλλά και από το σημείο που βρίσκεται γενικότερα η έρευνα. Και η έρευνα για τον ελληνικό Εμφύλιο βρίσκεται ακόμα στην αρχή. Μια καλή τακτική είναι να πάρουμε μερικές συνεντεύξεις στην αρχή πιλοτικά, να προχωρήσουμε στη μελέτη των γραπτών πηγών και μετά να κάνουμε τις συνεντεύξεις. Αυτούς που είδαμε στην αρχή συνήθως χρειάζεται να τους ξαναδούμε γιατί έχουν προκύψει νέα ερωτήματα. Εάν αυτό δεν είναι εφικτό, ίσως «πετάξουμε» τις συνεντεύξεις. Η μελέτη των γραπτών πηγών δεν αυξάνει μόνο τις γνώσεις του ερευνητή αλλά και η επίδειξη των πηγών ή των γνώσεων που προέρχονται από αυτές την ώρα της συνέντευξης λειτουργεί θετικά. Ακόμα και αν δε βοηθήσουν τη μνήμη του αφηγητή ενισχύουν την εμπιστοσύνη του απέναντι στην έρευνα και τον ερευνητή. Αποτελούν και ένα κίνητρο για να φέρει και αυτός πράγματα που έχει φυλαγμένα, τις περισσότερες φορές χωρίς να γνωρίζει ότι αποτελούν πολύτιμο αρχαιολογικό υλικό: φωτογραφίες, τετράδια σημειώσεων, εφημερίδες, ακόμα και ρούχα ή χειροτεχνήματα.

Για τον Εμφύλιο το όσα πιο πολλά ξέρεις τόσα πιο πολλά μαθαίνεις δεν αναφέρεται τόσο στη γνώση των ιστορικών γεγονότων αλλά στην κατανόηση του λόγου και των λόγων αυτών που σου λένε ή σου κρύβουν. Ο ερευνητής πρέπει να ανασυστήσει το κλίμα της εποχής και της περιοχής που έδρασε ο πληροφορητής του. Να ανακαλύψει τα κανάλια μέσα από τα οποία πέρασε η μνήμη του αυτά τα 40-50 χρόνια που μεσολάβησαν. Να μάθει με κάθε λεπτομέρεια το βιογραφικό του αφηγητή πάντα σε σύνδεση με τα ιστορικά γεγονότα. Σύμφωνα με τον Portelli, αυτό που διαχωρίζει την προφορική ιστορία από άλλες επιστήμες που χρησιμοποιούν προφορικές μαρτυρίες (ανθρωπολογία, κοινωνιολογία, εθνογραφία) είναι ότι δίνει

προτεραιότητα στον αφηγηματικό τύπο και τον συνδυάζει με την έρευνα ώστε να συνδέσει τη βιογραφία και την ιστορία, την ατομική εμπειρία με τις κοινωνικές μεταβολές.³³ Η σύνδεση του προσωπικού με το πολιτικό είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για τη μελέτη του Εμφυλίου, όπου μπορούμε να μιλήσουμε για πολιτικοποίηση της προσωπικής ζωής (αφού στην εμπλοκή των ανθρώπων έπαιξαν σημαντικό ρόλο η οικογένεια και οι σχέσεις συγγένειας) αλλά και για ιδιωτικοποίηση της πολιτικής (π.χ., ξεκαθάρισμα προσωπικών «λογαριασμών»). Γι' αυτό μια «προσωπική» ερώτηση, όπως «πώς είχατε τα μαλλιά σας;», μπορεί να ανακαλέσει στη μνήμη την παραινομία που τα είχε βάψει ξανθά, ενώ μάταια ζητούσε σύνδεση να βγει στο βουνό. Ο χρόνος του προσωπικού γεγονότος (το βάψιμο των μαλλιών) συνδέεται με το χρόνο μιας πολιτικής απόφασης: με το πότε το ΚΚΕ αποφάσισε να ρίξει το βάρος στον ένοπλο εμφύλιο και να αποδεσμεύσει τα στελέχη του από τις πόλεις. Το βιογραφικό των αφηγητών συνδέεται άμεσα με τα πολιτικά γεγονότα και βέβαια και με την κατασκευή της μνήμης τους.

Ο ερευνητής πρέπει ακόμα να μάθει λέξεις και εκφράσεις που χρησιμοποιούσαν τότε. Για όλα αυτά είναι χρήσιμο να διαβάσει περιοδικά, κομματικά έντυπα και λογοτεχνικά έργα της εποχής καθώς και αυτοβιογραφικά κείμενα. Και οι συνεντεύξεις δίνουν επίσης στοιχεία, αλλά ο ερευνητής πρέπει να γνωρίζει καλά το «τοπίο» για να είναι σε θέση να τα «αναγνώσει». Αυτή η γνώση τον βοηθά να αποκτήσει μια οικειότητα με τους ανθρώπους: να τους θεωρεί και να τον θεωρούν «οικείο». Πρέπει όμως ταυτόχρονα να μπορεί να σταθεί σε μια απόσταση από τα ιδεολογήματά τους και τους βιωμένους μύθους τους. Το δίδυμο «οικειότητα – αποστασιοποίηση» πρέπει να λειτουργεί εξισορροπητικά για να έχει θετικά αποτελέσματα. «Έμαθα ότι η διάσπαση άρχισε από το πρώτο Τρίκερι. Είναι αλήθεια;». Το πρώτο Τρίκερι είναι μια δική τους έκφραση (=εξοικείωση). Το ρήμα «έμαθα» καθώς και η ερώτηση συνιστούν μια απόσταση. Δεν ανήκει στην ομάδα των γυναικών πολιτικών εξοριστών. Κάνεις έρευνα γι' αυτήν.³⁴

Η ερευνητική εμπειρία της προφορικής ιστορίας για τον ελληνικό Εμφύλιο, και επειδή γύρω μας μαίνονται καθημερινά εμφύλιοι πόλεμοι,

33. Alessandro Portelli, 1998, «Oral History as Genre», στο Mary Chamberlain and Paul Thompson (eds), *Narrative and Genre*, London and New York, Routledge, σ. 23-45.

34. Τα οργανωμένα στρατόπεδα εξοριστών γυναικών ήταν κατά σειρά: Χίος – Τρίκερι – Μακρόνησος – Τρίκερι. Υπάρχει μεγάλη δυσκολία για τις γυναίκες να μιλήσουν για τη διάσπαση που ξέσπασε στο στρατόπεδο. Ωστόσο δεν υπάρχει καμιά περίπτωση ορατή στο άμεσο μέλλον να βρεθούν αρχεία γι' αυτό το ζήτημα.

είναι πολύ σημαντική. Μελετώντας τα γεγονότα, τα αίτια ή τις λογικές μέσα από τις οποίες οι άνθρωποι εντάσσονται και συμπαράτασσονται με τη μια ή την άλλη παράταξη, ανακαλύπτεις ότι το «σχέδιο Μάρσαλ» ή η «νέα τάξη» είναι αδύναμα να εξηγήσουν την ύπαρξη της βίας και του φόνου, του πολέμου δηλαδή, γιατί απλά αυτός μπορεί να πραγματωθεί μόνο από τους ανθρώπους. Και είναι δυνατό να ανιχνεύσεις και στη σημερινή «ειρηνική» μας κοινωνία τα στοιχεία εκείνα του πολιτισμού που μπορούν να οδηγήσουν σε μια εμφύλια σύρραξη. Και αν αποδειχθεί αλήθεια ότι ο 21ος αιώνας θα είναι ο αιώνας των εμφύλιων πολέμων, αξίζει ακόμα περισσότερο να μελετήσουμε έναν εμφύλιο «οπλισμένοι» με τη μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας. Μόνο μια τέτοιου είδους έρευνα μπορεί να οδηγήσει στην απεμπλοκή του ιστορικού –και κατ' επέκταση της κοινωνίας– από έναν εμφύλιο. Στην τριβή με τους ανθρώπους επιβεβαιώνονται, διαψεύδονται, αποδομούνται και αναδομούνται οι αναπαράστασεις του ιστορικού γίνεσθαι.

Παρόλα αυτά ο ελληνικός Εμφύλιος δεν αποτέλεσε ποτέ τον κεντρικό άξονα ενός ερευνητικού προγράμματος προφορικής ιστορίας και ούτε διαφαίνεται κάποια κίνηση να δημιουργηθεί ένα αρχείο με προφορικές μαρτυρίες. Η αιτία δεν φαίνεται να βρίσκεται μόνο στην απαξία των «παραδοσιακών» ιστορικών για την προφορική ιστορία, γιατί ήδη στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών υπάρχουν και χρησιμοποιούνται προφορικές μαρτυρίες προσφύγων, οι οποίες μάλιστα συγκεντρώθηκαν σε μια εποχή που ήταν άγνωστο το μαγνητόφωνο. Η πιο πιθανή αιτία είναι ότι οι συνέπειες του Εμφυλίου υπήρξαν δραματικότερες από αυτές της Μικρασιατικής Καταστροφής³⁵ και ότι ο Εμφύλιος ήταν μέχρι πρόσφατα –για κάποιους είναι ακόμα– ταμπού. Στον εμφύλιο δεν υπάρχει ουδετερότητα –η εμπλοκή είναι αναπόφευκτη– και η βία είναι πολύ πιο άγρια από οποιαδήποτε άλλου πολέμου. Η ελληνική κοινωνία λοιπόν ακολουθώντας μια στρατηγική επιβίωσης επέλεξε τη σιωπή (με οριακό γεγονός το κάψιμο των φακέλων). Και οι ιστορικοί είναι και αυτοί μέλη της κοινωνίας. Επιπλέον η άμεση σύνδεση του Εμφυλίου με την Αντίσταση μας στέρησε και από ένα προφορικό αρχείο αυτής της περιόδου. Η έλλειψη όμως ενός προφορικού αρχείου της «κρίσιμης» δεκαετίας του '40 αποτελεί (και θα αποτελέσει στο μέλλον όταν οι άνθρωποι αυτής της γενιάς δε θα υπάρχουν πια) μία από τις πιο εύγλωττες «σιωπές» της ελληνικής ιστορίας.

35. Βλ. Μαργαρίτης Γιώργος, «Τραγωδία ίση με την καταστροφή του 1922», *Το Βήμα*, 17.10.1999.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ackelsberg Martha, 1992, «Mujeres Libres», Luisa Passerini (επιμ.), *Memory and Totalitarianism*, Oxford University Press, σ. 125-143.
- Αλιβιζάτος Νίκος, 1984, «Καθεστώς “έκτακτης ανάγκης” και πολιτικές ελευθερίες, 1946-1949», *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ. 392-393.
- Aschenbrenner Stanley, 1992, «Ο Εμφύλιος από την οπτική ενός μεσοσηνακού χωριού», Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρούδης και Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο 1945-1949*, Αθήνα, Ολκός, σ. 115-135.
- Βερβενιώτη Τασούλα, 1994, *Η Γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- , 2000, «Το δίλημμα και το τίμημα των γυναικών της Αντίστασης», *Ιστορικά*, τεύχ. 31/1999, σ. 381-418.
- και Ουρανία Παπαδοπούλου, 2000, «Η Λίγκα για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα και το αρχείο της», *Αρχαιοτάξιο*, 2, σ. 120-127.
- Βουγιουκλάκης Κώστας, 1987, *Οι πρωτοπόροι του αγώνα: η Εθνική Αντίσταση στη Λακωνία*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, τόμ. 16.
- Γουίντνερ Λώρενς, 1991, *Η Αμερικανική Επέμβαση στην Ελλάδα, 1943-1949*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.
- Collard Anna, 1993, «Διερευνώντας την “κοινωνική μνήμη” στον ελλαδικό χώρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 357-389.
- Cuevas Tomaca, 1998, *Prison of Women. Testimonies of War and Resistance in Spain, 1939-1975*, State University of New York Press.
- Ferraroti Franco, 1981, «On the Autonomy of the Biographical Method», Daniel Bertaux (ed.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, London, Sage, σ. 19-27.
- Fraser Ronald, 1994, *Blood of Spain. An Oral History of the Spanish Civil War*, London, Pilmico.
- Grele Ronald, 1998, «Movement without Aim. Methodological and Theoretical Problems in Oral History», Robert Perks και Alistair Tompson (eds), *The Oral History Reader*, London, Routledge, σ. 38-52.
- Hart Janet, 1996, *New Voices in the Nation, Women and the Greek Resistance 1941-1964*, Cornell University Press.
- Hobsbawn E.J., 1994, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα, εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Θανοπούλου Μαρία, 2000, *Η προφορική μνήμη του πολέμου. Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Καλή Καλό, 1998, *Όσα δεν πήρε ο άνεμος. Η αυτοβιογραφία μιας θεατρίνας*, Αθήνα, Άγρα.

- Κουλουφάκος Κώστας, 1959, «Τι θα απολογηθούν μπροστά στην Ιστορία;», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τεύχ. 49, σ. 2-4.
- Legarreta Dorothy, 1984, *The Guernica Generation. Basque Refugee Children of the Spanish Civil War*, University of Nevada Press.
- Λειβαδίτης Τάσος, 1966, «Η ποίηση της ήττας. Ένα θέμα για διερεύνηση», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τεύχ. 141, σ. 132-136.
- Μαθιουδάκης Αλέκος, 1992, *Μαρτυρίες και Γράμματα της Γυναίκας στην Αντίσταση*, Ρέθυμνο.
- Μάργαρης Νίκος, 1982, *Ιστορία της Μακρονήσου*, Αθήνα, Δωρικός.
- Μαργαρίτης Γιώργος, 1999, «Τραγωδία ίση με την καταστροφή του 1922», *Το Βήμα*, 17.10.1999.
- Μπούσχοτεν Βαν Ρίκη, 1997, *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα, Πλέθρον.
- , 1998, *Περασάμε πολλές μπόρες κορίτσι μου...*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, 2000, «Εκλογές στη Μακρόνησο», Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Αθήνα, Φιλίστωρ, σ. 329-336.
- Ντέιβιντ Κλόουζ (επιμ.), 1997, *Ο ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950*, Αθήνα, Φιλίστωρ.
- Παγουλάτου-Λομβέρδου Ρεγγίνα, 1974, *Εξορία. Χρονικό 1948-1950*, Νέα Υόρκη.
- Passerini Luisa, 1987, *Fascism in Popular Memory. The Cultural Experience of the Turin Working Class*, Cambridge University Press.
- Portelli Alessandro, 1998, «What Makes Oral History Different», Robert Perks και Alistair Tompson (eds), *The Oral History Reader*, London, Routledge, σ. 63-74.
- , 1998, «Oral History as Genre», στο Mary Chamberlain και Paul Thompson (eds), *Narrative and Genre*, London and New York, Routledge, σ. 23-45.
- Richter Heinz, 1997, *Η επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα: από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο πόλεμο, Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1946*, Αθήνα, Εστία.
- Πρωτόπαπας-Κικιάσας Σαράντης, επιμέλεια Ν. Μάργαρη, 1978, *Χη Μεραρχία του ΕΛΑΣ*, Αθήνα.
- Thompson Paul, 1981, «Life Histories and the Analysis of Social Change», Daniel Bertaux (ed.), *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*, London, Sage, σ. 289-305.
- , 1998, «The Voice of the Past. Oral History», Robert Perks and Alistair Tompson (eds), *The Oral History Reader*, London, Routledge, σ. 21-28.
- Τσακίρης Κυριάκος, 1999, *Οι πόρτες του διαβόλου*, Αθήνα, Οδυσσεάς.